

НИКОЛА МИЛОШЕВИЋ И
ЈУСТИН ПОПОВИЋ О ДЕЛУ
Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОГ

Београд

Апстракт: Рад се бави приступом Николе Милошевића и Јустина Поповића делу Ф. М. Достојевског. С обзиром на чињеницу да су оба аутора Ф. М. Достојевског посматрала не само као књижевног ствараоца већ и као мислиоца, рад обухвата анализе књижевног опуса Ф. М. Достојевског, као и анализе мисаоног опуса, који је прожет антрополошким, али и идеолошким, и социјалним темама. Приликом анализе књижевног стваралаштва Ф. М. Достојевског уочени су различити методолошки приступи наших аутора, као и различити закључци, који су врло често опречни и сукобљени. Међутим, поред неминовних разлика и опречности, долази и до сусрета и додира при тумачењу дела Достојевског ових стваралаца, па чак и до извођења истоветних закључака. Поред тога што рад покушава да прикаже разлике, као и сличности анализа, такође се бави уочавањем порекла и могућности оваквих тумачења из перспективе две егзистенцијалне крајности. Примећује се да су анализе ових аутора на граници филозофије и литературе, а покренуте су егзистенцијалном запитаношћу. Анализа мисаоног опуса Достојевског такође је заснована на различитим методолошким приступима ових аутора, као и исходима, при чему постоје разилажења и блискости. У раду се уочава да су исходи и закључци условљени и погледом на свет самих аутора, што им је омогућило, како универзализам мисли и ширина личности Ф. М. Достојевског, тако и њихов непомирљив однос са задатостима овог света, са смрћу и с пролазношћу.

Кључне речи: Ф. М. Достојевски, Јустин Поповић, Никола Милошевић, антропологија, психологија, идеологија, религија, социјализам, Русија, Европа

Уметничка творевина, сваки човек изразени доживљај живота, одласком њиховог творца из овог света, чини се тиме коначно одређеним, неизменљивим, довршеним. Посматрајући књижевно или сликарско дело, можемо се сложити око његових спољашњих особина, његовог изгледа, положаја, технике којом је рађено, о ономе што је сваком погледу уочљиво. Међутим, откривање суштине дела, као и света, зависи не само од могућности да увидимо спољашње карактеристике, које је свакако важно уочити и не занемарити их, већ и од доживљаја посматрача. Различита тумачења могу нам открити светове које нисмо видели, чињенице које наше око није запазило, али нас могу и одвући од лепоте створеног и указати искључиво на ружноћу. Стога је тумачење увек донекле ризично и непотпуно, а тумач непрестано мора да се преиспитује.¹

¹ Треба у овом случају поменути да Никола Милошевић, постављајући питање да

Дело Достојевског могло би се читати увек изнова, што је, између осталог, могуће због чињенице да

[...] опус овог писца не измирује човека с временом, с пролазношћу, са светом у којем он живи као биће вазда нечим угрожено и застрашено, злостављано и повређивано, али и као биће које има очи и за комику постојања, што је важније: за обесцењивост свога присуства у свету. (Стојановић 2009: 15)

Аутори којима ћемо се бавити, Никола Милошевић и Јустин Поповић, имали су храброст која је неопходна да би се суочили са стваралаштвом Ф. М. Достојевског јер:

[...] ко је заражен јефтиним оптимизмом безбројних савремених „усређитеља“ човечанства, нека не улази у пакао православног Дантеа [Ф.М.Достојевског, МК], јер ће у огњеним дубинама његове ђаволице испарити сав лептирски оптимизам, и сагорети сви планови о преображају света и човека на основу човекоманијских принципа „чистога разума“ и „common sense-a“. (Поповић 1990: 236)

Свакако, ширина сопствене личности мучи човека, не да му да се препусти тривијалним, безазленим мислима, раздире га у противречностима, тера га на суочавање с најдубљим питањима свог постојања. Стога су многи покушавали да сузе човека и данас томе теже: да личност, понекад чак и у име слободе и за слободу, ограниче и спутају, да је обезвреде, сведу на неколико потреба, конформизам или луксуз.

Да се упитамо: шта је савременост неког уметника, философа, религиозног мислиоца и његовог дела? Зар није то њихова универзалност, тачније универзализам, под којим се разуме тежња за обухватањем свега [...]? (Јеротић 2015: 32)

Управо ову карактеристику поседују Никола Милошевић и Јустин Поповић. У крајњем исходу, њихово трагање, интелектуално и духовно мучеништво и непоштедни однос према себи, довели су до централног питања: који је смисао постојања човека на овом свету? А то нас, суштински, води питању: има ли царства небеског или је ипак царство земаљско, са свим очигледним недостацима, једино

ли је његово интелектуално делање подређено емотивним факторима, упозорава на могуће опасности приликом анализе, а што Владимир Бити тумачи: „... покушајмо за почетак слиједити ауторову сугестију да се самосталност мишљења може можда најприје постићи отвореношћу за што већи број интелектуалних праваца. Таква отвореност, каже се у теоријском осврту *Антрополошких есеја*, плод је душевна здравља и психичке стабилности. [...] Али здравље и стабилност на другој страни блокирају дубоке и богате увиде до којих допиру болесне и лабилне психе управо захваљујући својој пристрасности.“ (Бити 1984: 9)

Из наведеног цитата можемо приметити да је у питању „трагична распоућеност процеса антрополошког сазнавања“, односно да је то трагична немогућност синтетичког обухватања различитих вредности. Стога, суочавање са неким делом није нимало лак процес којим се тумач креће, нити може бити повод за врло често бескорисна моралисања.

што је човеку намењено? Можда је ово питање потекло из дубина наше националне свести, али одговор на њега је једнако значајан за сваког човека јер од одговора зависи и начин његове егзистенције. То су осетила и наша два аутора и ову дилему разрешавају, тумачећи управо стваралаштво Ф. М. Достојевског.

Николу Милошевића ваља посматрати као мислиоца који је на особен начин осветлио интелектуална гледишта која припадају књижевности и довео их у везу с флуидним и неухватљивим искуством које пребива негде на граници филозофије и књижевности (Ломпар 2009: 6). У овом сусрету књижевности и идеологије, у мисли Николе Милошевића, Мило Ломпар наводи три вида: антрополошка димензија (централни мотиви су: питања о карактеру као судбини, колизија вредности – као одлучујући знак модерних времена, повлашћени положај трагичног доживљаја у структури човековог сазнања, детерминизам људских поступака); идеолошка димензија се пројављује кроз питање комунизма и напослетку методолошка димензија исказана кроз питања о природи и домету контекста у структури књижевних и филозофских текстова, о разумевању теоријских и идеолошких текстова, о књижевној структури која односом између мотивације и индивидуализације ликова и радње остварује престабилизовану хармонију, питања о односу дела и целине. Никола Милошевић наводи да су често филозофски настројени тумачи књижевности западали у ситуацију да сопственим погледом на свет тумаче књижевну творевину (Ломпар 2009: 100). Милошевић је у својим тумачењима обухватио и аутономију књижевне структуре, али и општост њеног смисла (Ломпар 2009: 101). Везу између књижевности и филозофске мисли Никола Милошевић одређује појмом поглед на свет. Овај појам нас води антрополошкој равни ове херменеутике, у којој посебан положај заузима питање о смислу живота.

Богатство анализа нашег херменеутичара проистиче, пак, из сазнања о томе како су уклопљене појединчеве аутономне идеје у духовно и историјско кретање прошлог, актуелног и потоњег времена, из луцидног издавања корелативних односа и духовних паралела између веома удаљених полазишта, тако да се имплицитни досег ових анализа домерава унутар везе коју ствара драматика појединчеве егзистенције и изазов епохалног тренутка. (Ломпар 2009: 220)

Када говоримо о Јустину Поповићу, такође је потребно истакнути да његово дело није искључиво теолошки усмерено, како би се можда могло очекивати. Његова личност и мисао је јединствена у српској хришћанској мисли XX века и свакако је потребно одредити њен значај за целокупну културу, као што је то случај и с Николом Милошевићем. „Дело Јустина Поповића представља неопатристички и, самим тим, критички пријем идеја не само руске теологије већ и руске религијске философије“ (Лубардић 2009: 13). Јустин Поповић

није својим писањем ограничен само на руску философију,² он промишља и о западној европској мисли, уопште о човеку, његовом постојању, о смислу постојања. Управо ове одлике његово дело обележавају дубоком антрополошком запитаности, па у том смислу оне врло често добијају и онтолошку карактеристику. Наведене карактеристике су значајна компонента његовог проучавања Достојевског, али оне одликују и велики део његових списа. Стога можемо рећи да се и мисао Јустина Поповића у делу о Достојевском налази и креће, такође, „негде на граници између литературе и филозофије“, свакако с напоменом: у потпуно другачијем смеру од смера кретања мисли Николе Милошевића. У својим књигама о Достојевском, Јустин Поповић је проговорио „дубоким, зрелим језиком, осветљеним светлошћу егзистенцијалног крика“ (Радовић 1990: 508). Управо ово егзистенцијално питање повезује наша два писца. Њихово стваралаштво је „негде на граници“, а то место им обезбеђује положај „једног духовног самотништва“ чија је мисао у подручју сукоба, непрестаног испитивања транзитивности и неопредљивости искуства које се појављује на граници (Ломпар 2009: 8).

У књизи *Идеологија, психологија и стваралаштво* Никола Милошевић као предмет анализе узима оне

[...] духовне творевине у чијој структури се појављују извесна мања или већа огрешења о њихову иманентну логику, огрешења која нису последица недовољне обдарености једног мислиоца, односно једног писца, већ последица деловања идеолошких и психолошких чинилаца. (Милошевић, *Идеологија, психологија и стваралаштво*, 1990: 37)

Кад је у питању Достојевски, анализирана су дела *Злочин и казна* и *Браћа Карамазови*. Полазиште Николе Милошевића јесте да је овај роман синтеза различитих врста књижевне структуре, које могу бити самосталне. У том смислу, анализирајући роман *Злочин и казна*, аутор уочава четири облика књижевне структуре. Њиховом анализом долази до одговора колико су прихватљиве различите интерпретације овог романа, као и која од ових структура одређује „уметничку физиономију *Злочина и казне*“ (Милошевић, *Идеологија, психологија и стваралаштво*, 1990: 123). Као доминантну књижевну структуру, Милошевић истиче ону чији је мотивацијски систем доследно спроведен. Уочљиво је да Достојевски одступа од одређеног мотивацијског система кад преовладају, како их наш аутор на-

2 Неки од руских религијских мислилаца који су били предмет интересовања Јустина Поповића, чија је одређена тумачења усвојио и која су умногоме утицала на обликовање његове мисли, како истиче Богдан Лубардић, првенствено јесу: Хомјаков, Гогољ, Бјелински, Херцен, Леонтјев, Соловјев, Розанов, Мерешовски, Шестов, Лоски, Берђајев, Флоренски, Булгаков, Трубецкој, Флоровски, Солжењин.

жива, „вануметничке“ побуде, које су одлика религијско-филозофског тока романа. Већину одступања и опречних начела која имају за последицу нарушавање архитектонике дела, при чему остављају неповољне последице по вредност уметничког казивања, Никола Милошевић види у потреби Достојевског да се „руководи искључиво потребом да књигу претвори у пледоаје за сопствена, 'јавна' религијска схватања“ (Милошевић, *Идеологија, психологија и стваралаштво*, 1990: 127). Након закључка да религијски ток романа није доминантан, аутор закључује да уметничку окосницу ове књиге заправо представља трагедија једне патолошке немоћи. Разрешавајући питање да ли је овај мотивацијски систем успео, Никола Милошевић одређује у којој мери одговара схеми престабилизоване хармоније.³ Достојевски (као и писци модерних времена) заинтересован је за проблем психичке снаге, односно психичке вредности једног понашања. За традиционалистички ум, тај вредносни систем није постојао, највиши значај имале су моралне вредности, док јунак Достојевског управо тежи идеалу психичке снаге. Истанчаност Раскољниковљевог духа ипак није и одлика психичке снаге. Управо је у томе трагична колизија вредности: „Висока духовна вредност праћена је потпуном безвредношћу у равни психичке моћи“ (Милошевић, *Идеологија, психологија и стваралаштво*, 1990: 134). Та психичка немоћ пројављује се и пре и после вршења злочина, а порив ка исповедању злочина Никола Милошевић тумачи као тежњу за самоуништењем. Као највећу уметничку вредност романа Никола Милошевић означава песимистички ток романа. Колизија вредности је заправо метафизички карактер трагичног коју је могуће по квалитету и правцу представити једино у уметничком делу, односно у оним системима који нису прожети идеолошким и психолошким чиниоцима. У роману *Браћа Карамазови* Никола Милошевић уочава четири релативно самосталне књижевне структуре, као и у роману *Злочин и казна*, али додаје и пети. У његовом средишту налази се лик Дмитрија Карамазова. Користећи се претходним методским схемама, аутор је дошао до закључка да је систем чији је носилац Дмитрије Карамазов доминантан у овом делу, а такође припада схеми престабилизоване хармоније. Оно што је различито у односу на роман *Злочин и казна*, у коме је у питању била колизија вредности, у овом случају јесте то да долази до „проблема домаћаја

3 Основни чиниоци ове схеме јесу индивидуализација и мотивација. Све оно што нарушава ове чиниоце јавља се као фактор некохеренције (Милошевић, *Идеологија, психологија и стваралаштво*, 1990: 38–87).

Као новину у књизи *Идеологија, психологија и стваралаштво* у односу на дело *Антрополошки есеји и Нејативни јунак* Владимир Бити препознаје управо схему престабилизоване хармоније која је заснована на вероватности: „Он је с једне стране добио становито раслојавање 'болести' која се више не приписује искључиво психичкој, већ и идеолошкој сфери. На другој страни 'здравље' се сад везује за миметичку категорију вјеројатности, спознајни и креативни чин остварују кохеренцију и то чак до тог ступња да Милошевић говори о схеми престабилизоване хармоније“ (Бити 1984).

такозване људске природе“ (Милошевић, *Идеологија, психологија и стваралаштво*, 1990: 178). У овом случају догађа се, као у *Злочину и казни*, да

[...] оно што писац себи не може допустити као мислилац – радикално порицање човекових аксиолошких могућности – то може себи допустити као аутор књижевног дела. (Милошевић, *Идеологија, психологија и стваралаштво*, 1990: 179)

Суштина аксиолошке трагедије јесте да човек не може да нађе Бога слободно, а милосрђе би захтевало насиље, односно одузимање човекове слободне воље, док с друге стране човек није способан за подвиг слободе. У аксиолошкој равни, Христос је изнад Великог инквизитора, односно слобода је изнад милосрђа, међутим, у реалности ово опредељење је неодрживо.

У тексту „*Забелешке из подземља и Браћа Карамазови у светлости религијско-филозофских тумачења*“, Никола Милошевић се осврће на филозофске интерпретације ових дела с религијске тачке гледишта.

Руски религијски мислиоци су једнодушни у тврђењу да *Забелешке* представљају немилосрдно и темељно оповргавање једне либерално и утилитарно схваћене етике. Они се, такође, слажу с тим да се ово оповргавање може разумети само из перспективе хришћанског погледа на свет. Разлике у интерпретацијама, као што смо већ напоменули, настају онда кад треба ближе одредити у чему је хришћанска филозофија Достојевског. (Милошевић 2009: 153)

Никола Милошевић сматра да је ова, крајње супротна, гледишта најбоље проверити на исказима који су у вези с позитивним, односно искупитељским, деловањем патње. Два су случаја у којима се појављује теоријско дефинисање патње у овом роману. Посматрајући ове исказе из перспективе дела, а имајући у виду да је јунак Достојевског претходно исказао да је сазнање највећа несрећа за човека, поставља се питање да ли заиста „рушење и хаос“ у овом делу могу бити позитивно класификовани. Никола Милошевић закључује да то није могуће и да је „основни идејни правац романа Достојевског, у суштини, изразито деструктиван и песимистичан“ (Милошевић 2009: 167), што значи потпуно супротан хришћанском морализму. Кад је у питању хришћански иморализам,⁴ наш аутор истиче да је Достојевски био убеђен у аутономност моралних порива, иако можда није био уверен у њихову снагу, односно није веровао у моћ ових

4 Овде имамо у виду тумачење Лава Шестова, које Никола Милошевић одређује као ирационалистичко и иморалистичко, с обзиром на чињеницу да се Шестову чинило да многи религијски мислиоци нису били довољно доследни и да нису уочили да је Достојевски заправо писац безнадежности, управо из разлога што нису били у стању да се суоче са овим истинама, у чему је један од првих корака одрицања од сваке наде које пружају разум и морал. (Милошевић 2009: 149)

порива у човеку. Односно, Достојевски није градио иморалистичку онтологију, како је то Шестов видео (Милошевић 2009: 167). С друге стране, суштину проблема личности и слободе у овом роману, која је често истицана, треба промотрити из перспективе исказа јунака *Забележака* који истиче да се осећа као роб и кукавица и да, будући инфериоран, гради теоријско оправдање за ту своју инфериорност. Он носи у себи црту самоунижавања. Стога, кад је у питању слобода личности у овом роману, она ипак није остварена, а „антрополошка поука којој нас аутор води, најбоље се може изразити афоризмом: ’Туд је судбина човекова’“ (Милошевић 2009: 178).

У тексту „О великим романима Достојевског“, Милошевић истиче постојање „хришћанске алтернативе коју је Достојевски нудио, а која није у себи имала ничега мистичког“ (Милошевић 2009: 40). У питању је, ако се и појави, углавном етичка порука. Мистичку оријентацију Достојевског Милошевић види као логично неоправдану. Говорећи о *Забелешкама из њоземља, Злочину и казни* (иако се, ипак, у њему могу препознати трагови мистичке јеванђељске поруке), истиче да многи тумачи превиђају „коренити антрополошки песимизам“ (Милошевић 2009: 41). Сходно том закључку о песимизму, Никола Милошевић сматра да никакав хришћански програм не би могао ту антропологију да оспори, нити да се усклади с њеним основним тоном. Роман *Идиот* оличава суштину јеванђељске етичке поруке. За кнеза Мишкина, Никола Милошевић учача да упоредо са жељом да Достојевски уобличи јунака који ће обуздати своје „ја“, ипак постоји начело и разарања и хаоса, које управља овим светом:

Све оно што се са главним јунаком и око њега дешава као да је нека мрежа ужаса коју је изаткао онај огромни, одвратни паук који неодољиво подсећа на злог Демијурга гностичара. (Милошевић 2009: 49)

У роману *Нечистије силе*, Достојевски мистичку повест користи да би предочио етичку верзију очишћења Русије (Милошевић 2009: 54). У роману *Браћа Карамазови* Никола Милошевић учача мистичка и етичка питања, али закључује да Ивана и Аљошу повезује заправо свест „да светом не управља неко божанско биће, већ онај Иполитов паук, налик по свему на злог Демијурга гностичара“ (Милошевић 2009: 56). Кад је реч о етичким питањима, Достојевски кроз лик Ивана Карамазова успоставља крајњи антрополошки песимизам, посебно приликом исказивања мисли да никад није могао разумети како је могуће волети своје ближње (Милошевић 2009: 57). Поред ове песимистичке, појављује се и једна оптимистичка антропологија у овом роману, изложена у *Лејенди о Великом инквизициору*. Као најбоље уметничко остварење у овом роману, Никола Милошевић види Дмитрија Карамазова. Он прихвата патњу као очишћење, али исто тако брзо је се и одриче. Управо кроз овакво обликовање Дмитријевог лика видимо да се Достојевски дефинитивно „определио за оно што је одговарало духу песимистичке антропологије Ивана Карамазова“ (Милошевић 2009: 58).

С друге стране, Јустин Поповић проналази нит која повезује целокупно стваралаштво Достојевског, посматрајући дела, односно јунаке у развојном процесу, у којима се решавају „вечни проблеми људског духа“. Ону књижевну структуру коју Никола Милошевић сматра као уметнички најслабију, Јустин Поповић у свом делу *Философија и религија Достојевској*, односно *Достојевски о Евроји и словенсџву*,⁵ разрађује, бави се њоме детаљно и сагледава је из нешто другачије перспективе. Наиме, Јустин Поповић сматра да би без „православне теодицеје“ дело Достојевског сведочио о свету као неподношљивом месту за живљење за мислећег човека, где свака мисао доведена до краја води ка песимизму који је неминовно узрок самоубиства или душевног обољења. У делу Достојевског, према речима Јустина Поповића, сви проблеми човека, односно ликова његових дела своде се на два проблема: проблем постојања Бога и проблем бесмртности душе. Ова два проблемска подручја представљају основ и метод тумачења. Овим проблемима, посредно или непосредно, муче се сви хероји Достојевског, кроз њих приступају осталим проблемима и животу. Негативно решење ових проблема води ка нихилизму. Позитиван одговор на ова питања води до схватања постојања и бивствовања за које је карактеристично „[...] да је вечна љубав и могућна и остварљива у сфери људског живота. Без тога права је љубав психолошки и онтолошки немогућа“ (Поповић 1990: 227). Достојевски показује како су вечни проблеми иманентни људском духу, да је човек метафизичко биће у истој мери колико и физичко биће.

У филозофији антихероја Достојевског, јунаци се не мире са светом, са страдањем и постављају себи питање: зар иза овако ужасног света има Бога? Ако приме овакав свет, они га једино могу примити као космолошки доказ егзистенције не Бога него демона. У терминима Николе Милошевића: гностичког злог бога Демидурга. Јунака дела *Зайиси из њодземља* Јустин Поповић назива „најочајнијим међу очајницима“. Подземни филозоф се бори против природе, разума, сазнања, цивилизације, науке. Он је дошао до краја самог очајања, у коме проналази насладу која иде до сладострашћа, а у томе препознајемо антрополошки песимизам, о коме је говорио и Никола Милошевић. Подземни јунак је увидео да је суштина човековог бића обзидана тајнама. У његовом сазнању, две бесконачности (бесконачност његове мисли и бесконачност спољног света) јесу непомирљиве. Ово, између осталог, најбоље показује лик Ивана Карамазова, из романа *Браћа Карамазови*, који испитује природу ума као главног оруђа сазнања при чему закључује да је његов ум еуклидовски, земаљски и да он њиме не може да реши оно што није од овог света. Иван оставља могућност да Бог постоји, али он „у коначном резул-

⁵ *Философија и религија Ф. М. Достојевској* писана је у виду научне студије за време боравка Јустина Поповића у Енглеској, крајем Првог светског рата, као припремана докторска дисертација. Књига *Достојевски о Евроји и словенсџву* је друга, допуњена верзија овог дела настала у каснијим временима.

тату овај свет Божији не прима“ (Поповић 1990: 254). Јустин Поповић у оваквом Ивановом непримању света види заправо последицу онога до чега је подземни антихерој својом филозофијом доспео.

Идеја о непримању света зачиње се у човекомишу, узраста кроз Раскољникова, Свидригајлова, Иполита, Ставрогина, Кирилова, Верховенског и најзад потпуно сазри у Ивану. (Поповић 1990: 262)

Сви ови ликови долазе до рушилачког и самоубилачког очајања.

Поред односа према свету, који одбацују, постоји још једно биће према коме ови јунаци морају да се одреде, а то је Христос. Иван Карамазов поставља овај проблем у својој поеми *Легенда о Великом инквизициору*. Али, и сви антихероји Достојевског, поред тога што одбацују свет, одбацују и Христа. Хероји Достојевског дошли су до закључка да нема Бога, нема бесмртности, нема ђавола, а уз све то и до сазнања да је свет неиздржива бесмислица, која почива на апсурдима. У оваквом положају неминовно је осећање „немоћног човеко-роба“. Да би се спасао од тог ропства, мора да престане да буде човеко-роб и да постане човекобог. Али да би се створиле могућности за то, претходно је потребно уништити у својој свести и у свом свету све друге богове. Први лик кога срећемо на овом путу стварања човекобога јесте Иван Карамазов. Међутим, пошто човек није способан да уништи идеју Бога у свету, онда је свакоме ко је спреман да прихвати ту истину дозвољено да свој живот удеси онако како он жели, на својим начелима. Други лик који следи идеју човекобога јесте Кирилов. Идеја о Богу је бол који га мучи, а њено порекло је, сматра Кирилов, у страху од смрти. Врховна дужност човекобога јесте да изврши самоубиство, а кроз самоубиство и богоубиство. Слободна воља је апсолутна вредност и непогрешив критеријум свега људског. Кирилов изводи закључак да је све у човеку и у свету добро, он изједначаје добро и зло. „За Ивана – све је дозвољено, за Кирилова – све је добро“ (Поповић 1990: 292). Следећи представник идеје о човекобогу јесте Ставрогин, а потом Раскољников. Он улази у питање шта је воља и од чега зависи. Човек је у овом свету једини и апсолутни господар. Ако то није, он је сам крив јер је себе оградио страховима, законима, дужностима. Међутим, извршавајући убиство, Раскољников у свом бићу осећа неред. Раскољниковљеву тежњу ка исповести Јустин Поповић тумачи као утицај „богочежњивог и божанског“ у његовој личности (док Никола Милошевић види као тежњу ка самоуништењу) јер човек не може да издржи злочин и поднесе грех као нешто природно и логично. Показало се да у човеку и у свету постоји нешто јаче од људске воље. Творци човекобога су покушали да загонетност света сузе, да упросте човека. Међутим, они су таквим односом према свету додали још једну тајну. Та тајна је откривена у кошмару Ивана Карамазова. У најстрашњем часу свог живота Иван је сазнао да је у стварању његове филозофије учествовала натчовечанска, надвременска и натпросторна сила. Иванова

мука јесте што он својим бићем осећа присно сродство с овом кошмарном личношћу и не може да поднесе ову интимну заједницу с њим. Тог посетиоца Иван назива ђаволом. Темељи на којима почива његово делање јесте: критиковање и одбацивање Божије творевине, свет и живот представља као комедију. Јустин Поповић закључује да је тајна подземног филозофа, која се развијала кроз остале ликове, напослетку довела до постојања човекобога, међутим, у свету земаљском, у коме су остварене све те идеје, оне не значе слободу, моћ, победу, нити човек бива мирнији живећи их већ се испоставља да је човек уместо стварања човекобога као посебног обележја заправо ушао у заједницу с демонским.

Као антипode овим антихеројима Јустин Поповић види Аљошу, Зосиму, Макара и кнеза Мишкина. Они су носиоци лика Христовог који је главна стваралачка сила у њиховим душама. Категорија њиховог целокупног живота и делатности јесте богочовечност. Јустин Поповић настоји да прикаже развој ових ликова, покушавајући да дâ одговор на питање како су ти јунаци дошли до христолитости:

Притом треба имати на уму да су ове личности бескрајно сложене, те не подилазе ни под какву рационалистичку анализу. У њима се на неразмрсив начин испреплетало земаљско са небеским, природно са натприродним и човечије са Божијим. (Поповић 1990: 358)

За разлику од Николе Милошевића, Јустин Поповић сматра да је у лику старца Зосиме у руској литератури створен нови тип човека неисказане лепоте и чари. Зосими, као свом старцу, предаје се Аљоша Карамазов. Он на тај начин преображава своју личност, а за тај преображај први подвиг јесте вера. Она изазива промену у људском бићу и чежњу за Богочовеком Христом. Кроз веру се савладава егоизам, као и људски разум, који је ограничен по својој природи, при чему се долази до осећања свегрешности и свеодговорности. Ови јунаци себе искрено сматрају одговорнима за грехе својих ближњих. „Христолити хероји Достојевског љубе све људе, сву твар, јер љубе Христа Бога“ (Поповић 1990: 388). До такве љубави је могуће доћи једино делатном љубављу. Проблем човекове слободе не може се решити никаквим напорима људског ума, савршена слобода јесте она која ослобађа човека од самога себе, од свог егоизма, робовања стварима, сувишним потребама и у достизању љубави. Такође, однос према свету је преображен: они свет, свако створење, посматрају као тајну Божију, брину о њој, не угрожавају је и диве се лепоти свега створеног. Живе у потпуној хармонији са светом, свет није хаос као у доживљају антихероја већ лепота коју човек, врло често, није способан да уочи. Христолитика душа богочовечанском љубављу постиже највишу синтезу живота. Њој се сва твар открива у својој рајској лепоти: „Иза хучне дисхармоније која ломи и разбија кору живота, пробија се неисказана хармонија живота“ (Поповић 1990: 429).

Даље у својој обимној студији, након анализе уметничког опуса Достојевског, Јустин Поповић промишља о Достојевском као мислиоцу, кроз незаобилазне теме: Европа, Русија, словенство, све-човек. Кад тумачи однос Достојевског према Европи, чини то трагајући за филозофским системом. У том контексту, Јустин Поповић закључује да Европа покушава вековима да реши проблем човека и не успева јер се увек окреће ка човекобогу. „Достојевског је страшно мучио идејни и морални хаос Европе; дуго му је тражио узрок и најзад га пронашао – у римокатолицизму“ (Поповић 1990: 434). Ову фазу, у којој је Достојевски дошао до наведеног закључка, Никола Милошевић је видео као последицу суженог духовног видокруга, док Јустин Поповић приказује мисаони процес који је водио до исказивања оваквог закључка. Први разлог јесте да је европски човек, из гордости, Богочовека прилагодио себи, а уз то дошао до мисли о непогрешивости човека.

Пошто је догматом о непогрешивости човека – обоготворио човека и прогласио га за духовно мерило у свету човечанских вредности, римокатолицизам је посредно и непосредно, постао узрок атеизма, социјализма, анархизма и свеколике европске културе, човекобошке и човекопклоничке. (Поповић 1990: 435)

Еволуцију ове мисли Јустин Поповић показује кроз дела Достојевског, при чему анализира романе *Идиоти*, *Зли дуси*, као и *Дневник Исуса*. Идеја о уједињењу људи у свесветску империју јесте идеја старог Рима, а пренела се на римокатолицизам, а напослетку своје место је нашла и у циљевима Француске револуције. Међутим, корен неостваривости ових тежњи налази се у заблуди да је човек непогрешив и да се свет може уредити мимо Бога. Управо на овим основама рађа се и социјализам. Да би се циљеви социјализма остварили, дозвољена су сва средства: „опљачкати богате, залити свет крвљу, а онда ће се све некако само по себи уредити“ (Поповић 1990: 448), каже Достојевски. Предвиђања Достојевског о судбини Европе Јустин Поповић види као она која су се остварила, за разлику од Николе Милошевића. Он види да Европа срља у мрак, вечну поноћ, а пре свега то сагледава кроз помрачено стање ума, видљиво у филозофији и култури европског човека, а неминовно и у његовом животу.

Друга незаобилазна тема Достојевског јесте Русија, а као најважнију њену одлику истиче Богочовека и православље у коме се лик Христов очувао. Личност Христова је супротстављена европском непогрешивом човеку. Руски народ, као такав, православан, има улогу да постане слуга целом човечанству, ради свеопштег помирења. То је неопходан услов за уједињење једног народа, као и свих људи, то је општечовечански позив, а њега је немогуће достићи некаквим политичким системом. Међутим, оно што Јустин Поповић истиче јесте да је Достојевски веома добро познавао руски народ и да га није ни идеализовао, нити идолатризирао:

Њему су познати и њени [души руског народа, МК] најидеалнији узлети и њени најдемонскији падови. Боље него ико он зна и пакао и рај руске душе. Јер је и у њен пакао силазио, и у њен рај улазио. (Поповић 1990: 466)

Иако постоји и грех и зверство у руском народу, он ипак није покушавао да их прогласи праведним и оправданим. Ипак, Достојевски сматра да је једино могућ „руски социјализам“ кроз Цркву, кроз свенародну и васељенску Цркву. Социјализам руског народа не може бити у комунизму, ни у механичким формулама, већ се може спасити једино „свесветлим уједињењем у име Христово“ (Поповић 1990: 472). Јустин Поповић, такође, покушава да објасни да се овакво опредељење Достојевског не може поистоветити с апологијом аутократског облика руске државе. За Достојевског, Цркву и државу је немогуће мешати јер Црква у себи треба да садржи државу, она нема одређено место у држави, а земаљска држава би требало да се претвори у Цркву (Поповић 1990: 474). Међутим, у питању није ултрамонтанство јер Црква се не претвара у државу већ држава узраста духовно и достиже Цркву.

Кад је у питању тајна свесловенства и тајна свечовечанства, Јустин Поповић каже:

Само тако човек доживљује пуноћу свог бића и осећа себе као неко свебиће. Јер у свима бићима он налази себе, али и сва бића види судбински уткана у себи. Сва су му бића своја: он искрено учествује у свему њиховом: у радостима и у жалостима, и у усхићењима и у очајањима. (Поповић 1990: 476)

Врхунац поменуте идеје је изречен у „Говору о Пушкину“. Овом идејом превазилазе се уски зидови национализма, човек прихвата жртву свих људи у Христу, јер је сваки човек неизменљива вредност. Напослетку ову идеју Јустин Поповић детаљно пореди са идејом европског човека. Видљиво је да

[...] европски човек хоће братство, али не може да га оствари, јер је сав изграђен на начелу егоистичке самосталности, које га све више и више усамљује, одваја од људи, и он, у ствари, живи у свету као у пустињи. (Поповић 1990: 488)

Осећање братства је могуће створити тек кад се у себи развије осећање љубави и самопожртвовања. Оно што је такође важно за разумевање ова два филозофска опредељења јесте и појам добра и зла. Европа покушава да разреши друштвеним системима, што није могуће, па напослетку долази до начела да је све дозвољено, из разлога што је нагон самоодржања најјачи у човеку. С друге стране, за хришћански морализам од самоодржања важније је самопожртвовање. За Достојевског је највећа вредност коју треба сачувати Богочовек Христос. То је једини могући спас и европског човека. Напослетку, Јустин Поповић уочава да Достојевски не осуђује Европу, него тугује због ње (Поповић 1990: 493).

Кад је у питању дело *Достојевски као мислилац*, Никола Милошевић се бави личношћу Достојевског, пре свега тумачећи његова дела која су била последица друштвеног ангажовања. Једна од полазних тачака јесте да се дефинише доктрина словенофила. На овом путу тражења одговора шта је то значајно за словенофиле, долази се до питања у чему се огледао спор словенофила и „западњака“. Истакнути актер овог спора био је Достојевски. Оно што је значајно напоменути за ова два супротстављена тabora јесте да су оба у сопственим доктринама носила неку врсту двострукости.

Узрок те двострукости јесте компромис који идеолог прави сам са собом. Ситуацију поборника опречних идеолошких тabora могли бисмо да опишемо као ситуацију у којој противничке стране проналазе слабе тачке једна другој настојећи да, колико је могућно, заштите и прикрију слабе тачке сопствених становишта. (Милошевић, *Достојевски као мислилац*, 1990: 47)

Овај феномен двострукости указује да социолошка анализа није довољна за разумевање целокупне слике, психолошки чинилац је незаобилазан.

Размишљати о Достојевском као мислиоцу, значи размишљати о човеку изузетне сложености и дубине, чији је мисаони и уметнички опус у себи садржао не само различита идеолошка становишта, него и различите равни значења. (Милошевић, *Достојевски као мислилац*, 1990: 49)

Никола Милошевић истиче да је карактеристично за различите тумаче, без обзира на која се идеолошка уверења Достојевског базирани, јесте да сви без резерве прихватају да је Достојевски доживео преображај после Сибира. Разлог овакве неопозиве вере јесу и изјаве Достојевског, који је и сам истицао своју идеолошку еволуцију. Као главну замерку опонентима истицао је да су се претерано удаљили од народа. Он је народ у Сибиру упознао и управо је од њега примио Христа, кога се одрекао кад је постао европски либерал; такође истиче да су људи на робији дубоко осећали кривицу и покајање, и да су тренуци патње очишћујуће деловали на њихову душу. Из наведеног изводи да строге казне могу да спасу многе и да је очишћење кроз патњу боље него да су ослобођени и да нису доспели на робију. Други разлог преображаја Достојевски тумачи поседовањем примерка Јеванђеља, које је било једина дозвољена књига у затвору. Све ове разлоге Достојевски је користио у обрачунима с идеолозима из других тabora. „Спор Достојевског с његовим идеолошким опонентима добар је пример за оно што смо назвали мимикријом“ (Милошевић, *Достојевски као мислилац*, 1990: 57).⁶ Поред ове функције истицања преображаја, постоји још једна, а то је функција самооправдавања, која је Достојевском била неопходна (Милошевић, *Достојевски као*

6 Односно, Никола Милошевић сматра да је Достојевски под религијском маском, а у оквиру антрополошке проблематике излагао заправо извесна идеолошко-политичка значења.

мислилац, 1990: 59). Низом примера, Никола Милошевић истиче да преображај у Достојевског није био тако чврст и непоколебљив, као што је он истицао, и као што су веровали његови тумачи. У тим примерима примећујемо да постоје два искуства Достојевског с робије, а у складу с тим два односа према репресивним мерама, а уз све то и две варијанте хришћанског учења. На основу ове анализе Никола Милошевић истиче да је и у овом случају у питању конфликт две вредности: слободе и милосрђа, који је видљив и у уметничком опусу Достојевског. Овим вредностима заједничка је значењска раван, антрополошка, која није усмерена ка трансцендентном већ у оба случаја говори о очишћењу душе у овом, земаљском животу. Кад је у питању „народњачка димензија идеологије“ Достојевског, она је такође обликована према његовим идеолошко-политичким обрачунима. Истинитим искуством Никола Милошевић сматра неповољно виђење народне душе. Мотив за погрешно приказивање изворног догађаја, Милошевић је препознао у вези са официјелним идеолошким репертоаром оног доба. У наведеним сведочанствима види се да је Достојевском потребан опроштај од цара како би могао да пише и објављује своје текстове, па макар заувек без потписа и под псеудонимом.⁷

Управо наведене чињенице јесу разлог што је Достојевски целог живота настојао да се самооправда. Социјалне и психичке околности (прекомерна раздражљивост, крхка душевна равнотежа, бунтовничко понашање) заправо су од њега створиле борца за правду у аутократском режиму, а чега се, после изласка с робије, морао одрећи. Због интензивног осећања кривице, као и због поколебанога осећања самопоштовања, Достојевски је стварао одбрамбени механизам који се заснивао на принципу да од невоље начини врлину. Процес настајања нових уверења и сам Достојевски је означио као дуг и не баш једноставан. Никола Милошевић у овом процесу препознаје три фазе.⁸ Милошевић је, уз обиље примера, показао идеолошку еволуцију Достојевског, а наредно питање којим се бавио односило се на трећу фазу: шта је могло пресудно да утиче да „амплитуда идеолошког клатна пишчевог добије оволики распон“? У

7 Треба истаћи и напомену Николе Милошевића: „Ово разоткривање унутрашњег механизма идеолошког 'препорада' великог писца не би требало схватити као неку врсту моралне придике, већ само као напор да се подигне вео с једне тајне, после чега не преостаје ништа друго него да се присетимо оне изреке која каже: све разумети, значи све опростити. Лако је, уосталом, изрицати речи прекора, и ако игде, онда овде важи Христова реч: 'Нека се први баци каменом онај ко је без греха.'“ (Милошевић, *Достојевски као мислилац*, 1990: 92)

8 Те фазе су: 1. петроградска, о којој постоји најмање сведочанстава, али чије је идеолошке линије Никола Милошевић ипак реконструисао; 2. фаза у знаку тактике алибија, односно покушаја да се под неким званично прихватљивим формулама ипак пронађу идеолошки ставови из претходног периода; 3. фаза коју Никола Милошевић сматра најбогатијом зато што се у њој могу пронаћи велика идеолошко-политичка колебања, која су у распону од апологетских ставова до веома критичких о постојећој друштвеној стварности (Милошевић, *Достојевски као мислилац*, 1990: 182).

овој фази могу се наћи одговори на исти проблем сасвим опречни и то у веома блиском временском интервалу изречени. Поред већ поменуте кривице и пољуљаног самопоуздања, Достојевски је носио и унутарњу располућеност, због чега је врло често реаговао раздражљиво и неприкладно. Одређене поступке Достојевског у овом периоду Никола Милошевић види као последицу „сужавања духовног видокруга“ (Милошевић, *Достојевски као мислилац*, 1990: 219).

Након изналажења психичке подлоге, као и идеолошких ставова, да би се у потпуности разумела стварна подлога идеолошке позиције Достојевског, ипак је потребно указати какве је природе био однос између ових опречних идеолошких ставова. У оквиру ове теме Никола Милошевић се бави Достојевским као „пророком“, односно анализира какве је сазнајне домашаје успео да досегне. Свакако, постоји низ „промашаја“, пре свега кад је у питању спољнополитичка ситуација и позиција Русије с месијанском улогом, али оно што је значајно јесте да је Достојевски достигао изузетне интелектуалне домашаје кад је у питању критика идеолошког становишта других социјално-политичких струја. У том смислу је веома значајно разликовање теоријског и политичког социјализма коме је Достојевски посветио много пажње, а који се испоставио као истинит. Поредићи Розу Луксембург и Карла Кауцког, Никола Милошевић закључује, да, поред свих различитости, они ипак имају кључне примедбе на понашање идеолога бољшевичке партије, а све те примедбе се могу извести из критичких ставова Ф. М. Достојевског. Милошевић излаже веома детаљну историју политичког социјализма у Русији, при чему однос Бакуњина и Њечајева поставља као значајну полазну тачку. Период који је почео после бољшевичког заузимања власти, предвођених Лењином и Троцким, начинио је актуелним погледе на свет Достојевског. Оно што је било уочљиво јесте да крајњи циљ револуције о успостављању братских и слободних односа није остварен.⁹ Иако политички социјализам није исто што и стаљинизам, он ипак у себи носи клице стаљинизма (што је посебно омогућило деловање Троцког који је подржавао револуционарно насиље и застрашивање, а перспективу је променио тек у изгнанству). Никола Милошевић закључује да је

[...] глобални духовни оквир предвиђања великог писца издржао такозвану пробу времена, али треба рећи да су она у извесним својим димензијама била по нечем једнострана и тенденциозна. (Милошевић, *Достојевски као мислилац*, 1990: 318)¹⁰

9 Пре свега, зато што је код Лењина дошло до сужавања идеолошког видокруга, при померању акцента на остварење непосредних циљева револуције, а то је „очување командних позиција у друштву“.

10 Ово је уочљиво у следећим тачкама: 1. мотиве заговорника политичког социјализма видео је у пљачки и грабежу, Никола Милошевић сматра да је у питању ипак мржња према угњетавачима била мотив; 2. у изношењу глобалне оцене Достојевски

Ова огрешења била су резултат ограничења психолошког и идеолошког положаја писца. Међутим, без обзира на поменуте примедбе

[...] неоспорно је да [је, МК] у његовом виђењу феномена политичког социјализма било једно далекосежно и историјски још увек актуелно упозорење. Суштина тог упозорења могла би се свести на следеће: аутентичан социјални преображај може бити само „органички“, никако механички. Сва механичка концепција друштвене промене не води битно изнад оног што је чинило суштину репресивних друштава прошлости. (Милошевић, *Достојевски као мислилац*, 1990: 321)

Да бисмо могли да разумемо овако различите односе и закључке према уметничком (као и мисаоном) опусу Достојевског, потребно је првенствено уочити да Никола Милошевић и Јустин Поповић имају супротне приступе делу Достојевског, односно супротне методолошке путеве. Рекли смо да Никола Милошевић у делу *Идеологија, психологија и стваралаштво* у потрази за аутентичношћу и квалитетом уметничког дела трага за доминантном књижевном структуром која одговара схеми престабилизоване хармоније, при чему наилази на многа одступања од мотивацијских токова. Та одступања углавном имају психолошки и идеолошки карактер. С друге стране, Јустин Поповић се не бави установљењем вредности уметничког дела, нити покушава да пронађе аргументе за доношење оваквог суда. Чини се да Јустин Поповић подразумева уметничку вредност дела Достојевског, па се стога он бави самим делом, односно превасходно јунацима дела. Посматра их и тумачи као представнике и носиоце једне идеје: или ђаволице или православне теодицеје.

Јесте тачно да отац Јустин начином свог тумачења показује да форму излагања код Достојевског сматра другостепеном у односу на метафизичка језгра његових идејних материјала [...] Уосталом, може се показати како отац Јустин подразумева и нека лингвистичка значења и разликовања која се тичу специфично књижевне природе текстова о којима говори, као и философске проблеме што их изазива књижевни аспект мисли Достојевског. Све се може рећи и овако: Јустин Поповић Достојевског не чита „критички“ већ „диакритички“ – у смислу духовног расуђивања (*diakrisis*). (Лубардић 2009: 139)

Текст *„Забелешке из њодремља и Браћа Карамазови у светлости религијско-филозофских тумачења полемиче с руским религијским мислиоцима*. На примеру анализе мотива патње која у хришћанству има искупитељско дејство показује да је теза о хришћанској филозофији, као доминантној и позитивно одређујућој у делу Достојев-

је превидео неке разлике између представника ове доктрине и 3. у неким својим списима је изједначавао политички и теоријски социјализам.

ског, неодржива. Парадоксално, Јустин Поповић, покушавајући да докаже постојање хришћанске мисли у Достојевског (као оне која је стуб изузетних вредности ових дела), долази до истих закључака кад је у питању дело *Забелешке из њодземља*: да је овај роман у свом крајњем исходу песимистичан и деструктиван. У тексту „О великим романима Достојевског“ Никола Милошевић оповргава постојање хришћанске алтернативе, посебно оне мистичке, док Јустин Поповић посматра дела Достојевског управо из ове мистичке перспективе. Он у антихеројима романа Достојевског види творце нове идеологије стварања човекобога, а узрок њиховог опредељења јесте у постојању мистичке силе која их покреће и која је постала део њих, коју Јустин Поповић назива ђаволом, а Никола Милошевић злим богом Демијургом (иако не говори о њеном дејству већ само узгредно спомиње). Међутим, оно што код Јустина Поповића постоји јесте православна теодицеја која је супротстављена ђаводицеји. Ту могућност је Никола Милошевић приказао као неутемељену у делима Достојевског, сматрајући да су носиоци ове идеје уметнички неуверљиви. Јустин Поповић управо те јунаке сматра најзначајнијим у хришћанској мисли Достојевског, из разлога што дају посебну вредност књижевним делима. Без њих, без таквог опредељења, свет би био неподношљиво место за живот. Они су преобразили себе и свој однос према свету, свет виде као тајну, као лепоту коју треба откривати, то није неиздржива тамница као за творце човекобога.

Потом, у односу према мисаоном опусу Достојевског, ова два аутора такође имају потпуно опречне ставове. Видимо да Никола Милошевић полази од могућности да Достојевски није доживео преображај о коме се толико говорило, док Јустин Поповић припада групи аутора који тај преображај подразумевају. Он на том преображају темељи своју анализу о Достојевском као мислиоцу и тумачење ограничава само на оне исказе који су у складу с њим, а претходни период у мисли Достојевског не спомиње. С друге стране, Никола Милошевић, видели смо, детаљно анализира исказе Достојевског, уочава фазе развоја његове мисли, приказује противречности, чији су узроци идеолошке и психолошке природе. Заправо, кад је у питању анализа Достојевског као мислиоца, видимо да га оба аутора (као кад је у питању и књижевни опус) посматрају из антрополошке перспективе, али свакако не заборављајући да се осврну и на историјски и идеолошки контекст. Никола Милошевић овим контекстом се бави користећи методе које произлазе из овог система значења, док Јустин Поповић има тенденцију да и историјски контекст посматра кроз антрополошку призму, која тежи духовном расуђивању. Тачка у којој се сусрећу јесте и кад Достојевски говори о политичком социјализму и да је уједињење људи могуће тек кад се догоди морални препород, а не као производ било каквог наметнутог система. Свакако, оно што је незаобилазно јесте да оба аутора, водећи нас ка закључку

о Достојевском као мислиоцу, своје тумачење усмеравају ка коначној слици коју смо могли уочити и у анализи књижевних дела, а која је у складу с погледом на свет наших аутора. Јустин Поповић крајњу мисао Достојевског као филозофа усмерава ка Богочовеку Христу, као највишој вредности, док Никола Милошевић мислиоца Достојевског види као представника идеје о колизији вредности из које проистиче трагични и песимистични доживљај света, а који је Достојевски у потпуности могао да изрази тек у својим књижевним делима.

Видимо да Никола Милошевић напоследку долази до закључка да је нужност претежнија у односу на слободу у човековом постојању, што је у блиској вези с песимистичким тоном уметности Достојевског, а то сазнање је употпуњено опажањем да постоји колизија вредности као специфичност модерних времена (Ломпар 2009: 197). Антрополошко утемељење засновано на песимизму заправо представља „неизречену мисао о важности човека, чија трагичност јесте залога његове важности“ (Ломпар 2009: 201). Услед жеље да се очува патос песимизма, „дошло је до методолошких ограничења која су условила да се потцени учинак комичног“ (Ломпар 2009: 202), па поред тога што одбија могуће вредности комичног, Никола Милошевић одбија и „метафизичку консеквенцу човекове важности“ (Ломпар 2009: 202). Не постоји никаква могућност о искупљењу, трагично осећање живота нема метафизичких одјека, већ се појављује у самодовољности.

Парадоксално је што управо овако осамостаљено, ово трагично-које-је-патетично може да буде сагласно са често приказиваном гностичком идејом о злом богу. (Ломпар 2009: 203)

Уколико је детерминизам оковао човеково делање и ако је наше искуство дубоко трагично, а избегава се закључак о дејству неког злог бога, онда долази до колизије антрополошких и идеолошких мотива у овој херменеутици (Ломпар 2009: 205). С друге стране, видимо да је код Јустина Поповића свака анализа подређена духовном тумачењу, што рационалистичком виђењу може изгледати недовољно, међутим, ипак из ове перспективе долази се до закључака који су недостижни расуђивању заснованом искључиво на разуму. Никола Милошевић би овај приступ назвао покушајем да се антрополошка раван идеологизује, али видимо да овакав метод отвара могућност за нове, можда и дубље анализе друштвених појава. Јустин Поповић оповргава тезу о неопходности греха, зла, смрти; признаје постојање демонских сила које управљају овим светом, као и њихово деловање на јунаке, али с друге стране кроз христочезњиве јунаке показује да је љубав у свету могућа и да је она изнад свега, и да је јача од ових сила које тиранишу човека. Истиче да је Достојевски неминовно показао да ђавола има, али да би човек уопште могао да живи у овом свету а да не полуди или да не изврши самоубиство, потребно је било истом таквом непобитношћу и да докаже да Бога има. Испоставља се да Никола Милошевић

[...] никада неће пристати да идеји слободе претпостави идеју љубави нити идеју доброте него никада неће ни увести ове идеје у своје духовно искуство. У својим анализама романа Достојевског наш херменеутичар ће, наиме, постојано одбијати, за разлику од других филозофских интерпретатора, релевантност идеје о делотворној љубави, упорно наглашавајући уметничку слабост ликова који носе ту идеју старца Зосиме и Аљоше Карамазова. (Ломпар 2009: 211)

Као разлог, Мило Ломпар наводи да „његово неповерење према мистичком Христу, као и према љубави, постаје тежишна тачка интерпретација Достојевског“:

[...] околност да су код нашег херменеутичара ти моменти остали потиснути и прећутани није околност лишена икаквог значења, јер наговештава да је он прећутно претпоставио да уместо тих садржаја, на њиховом месту, постоји – чисто ништавило. (Ломпар 2009: 212)

У том смислу можемо разумети и изјаву Николе Милошевића да врло често људи, уколико нису испитали неке просторе до краја, или неке духовне области, те белине и празне просторе насељавају различитим имагинарним бићима (Милошевић, Радовић 1983). Такве судове, непроверене искуством, објективношћу, пре свега логиком, Никола Милошевић је избегавао, а врло често и разобличавао посматрајући их као заблуде.

Никола Милошевић истиче:

Основна погрешка многих досадашњих интерпретатора уметничког опуса Достојевског била је у томе што су ону најдубљу поруку његовог дела тражили искључиво у ономе што смо овде назвали идеолошком равни значења при чему су једни давали предност конзервативној, а други прогресивној димензији ауторовог погледа на свет. [...] Доминанту најзначајнијих уметничких остварења овог писца ваља тражити у антрополошкој равни значења и то у једном радикално песимистичком виђењу антрополошке проблематике. (Милошевић, *Достојевски као мислилац*, 1990: 325)

Тачка у којој се сусрећу интерпретације Јустина Поповића и Николе Милошевића јесте управо у проналажењу и анализи ове антрополошке равни. Код Николе Милошевића присутна је приликом анализе и социолошка раван, као и методолошка, док су код Јустина Поповића оне потпуно подређене антрополошкој равни (с често онтолошким одликама). Методи којима су долазили до својих закључака јесу различити, али довели су, ради тога што је намера интерпретатора у изучавању била искрена и непоштедна, до истог закључка: о постојању песимистичке антрополошке идеје. У њиховим анализама нема улепшавања стварности, човека, односа међу ликовима. Међутим, Никола Милошевић своју анализу завршава доносећи суд о песимистичкој антропологији као доминантној и непорецивој,¹¹ док Јустин Поповић истражује даље. Он се бави и

¹¹ Достојевског као писца Никола Милошевић назива анђелом смрти.

другим, „позитивним“ ликовима Достојевског, посвећено и аналитично као и антихеројима. Ни Никола Милошевић их не заобилази, али својом анализом показује их као уметнички слабе ликове, који припадају религијско-филозофском мотивацијском току, који нарушава схему престабилизоване хармоније. Сходно томе, Милошевић се не бави детаљном анализом ових ликова, нити их препознаје као носиоце оних карактеристика које је Јустин Поповић уочио.

Напослетку, оба аутора истичу универзализам мисли Достојевског. Јустин Поповић назива Достојевског свечовеком:¹²

По целокупној појави својој он је пророк, и мученик, и апостол, и песник, и филозоф. Он припада и свима световима и свима људима, јер је свечовечански широк и дубок. [...] Ништа му људско није непознато, ниједан му човек није туђ. Ако је злочинац, код њега ће наћи разумевање; ако је патник, код њега ће наћи одмор; ако је мученик, код њега ће наћи заштиту; ако је очајник, код њега ће наћи утеху; ако је сиромаш, код њега ће наћи загрљај; ако је безверник, код њега ће наћи нежног учитеља, ако је верник, код њега ће наћи чудесну апологију вере. (Поповић 1990: 494)

Никола Милошевић такође Достојевског назива мучеником, пророком, свакако писцем и филозофом. Тумачења ових одредница су другачија, али незаобилазно је да су оба аутора видела у Достојевском усамљеност, која је веома тешко, због ширине своје личности, могла да оствари „аутентичну комуникацију“ с другим човеком.¹³ Никола Милошевић је у томе препознао песимистични доживљај себе и света, а Јустин Поповић могућност аутентичног покрета ка Богочовеку.

Иако су се користили другачијим методама, и иако смо их врло често могли сагледати у супротстављености и сукобу, њихове анализе су ипак оствариле својеврстан ексцитативан дијалог. То је дијалог¹⁴ који надилази временске и просторне границе, а оно што га омогућује јесте универзалност тумачења. Надвременска личност, као што је Достојевски, довела је до могућности да кроз своја дела у везу доведе два човека који су управо преко тумачења остварили

12 Још један наш православни мислилац и теолог назвао је Достојевског свечовеком. То је био владика Николај Велимировић. Поред Достојевског, који је узредно споменут, ову одредницу је понео и Шекспир.

13 Вреди поменути и анализу приповетке „Кротка“ Николе Милошевића, као једну у низу творевина која указује на пројаве потпуног незнања у личности Достојевског, које се нису могле пронаћи у публицистичким текстовима.

14 Како би овај дијалог заиста изгледао, нешто ближу представу можемо стећи читајући „Дијалог о Достојевском“ између Николе Милошевића и Амфилохија Радовића, духовног следбеника Јустина Поповића. Дијалог се заснива на различитим гледиштима и објашњењима оних идеја у којима се разилазе тумачења Јустина Поповића и Николе Милошевића. Никола Милошевић сматра да у делу Достојевског постоје два Христа: Христос милосрђа и Христос слободе, док Амфилохије Радовић сматра да је таква подељеност неоснована и да је Христос један, да су у њему апсолутни израз и слободе и милосрђа сједињени. Иако сажето изнесени ставови, ипак сматрамо да представљају значајно сведочанство.

одређену блискост и оставили значајан траг у српској књижевности, указавши и крчећи нове путеве тумачења, до тада непроходне. До оваквих тумачења, до остваривања овог дијалога могле су доћи једино личности које су имале храбрости да се суоче с најдубљим питањима свог постојања, које су своје биће провеле кроз урвине крајњег очајања и успеле да пронађу начин да о томе пишу и говоре. Ове ауторе у блиску везу довело је „немирење са смрћу, са пролазношћу, са временом“ (Ломпар 2009: 228) и трагање за бесмртношћу. Један од њих је пронашао оно за чим је чезнуо, једини пут којим је било могуће кренути – „пут Богочовека“, а други је одрицао тај пут и постојано и храбро носио сву трагику постојања. Јер човек и његово постојање, било би и јесте без Бога и без осећања вечности, трагично и у крајњем исходу бесмислено.

ЛИТЕРАТУРА

- Бити, Владимир. „Између логике и меланхолије“, *Књижевна реч*, бр. 236, Београд, 1984.
- Јеротић, Владета. „Отац Јустин: бити православан значи стално бити у Христу“, *Отац Јустин Појовић – живиој и дело*. Приредила Сунчица Денић. Врање: Православна епархија врањска, 2015.
- Ломпар, Мило. *Неће на ираници филозофије и лијераијуре*. Београд: Службени гласник, 2009.
- Лубардић, Богдан. *Јустин Ђелијски и Русија*. Нови Сад: Беседа, 2009.
- Милошевић, Никола. *Идеологија, психологија и стваралаштво*. Београд: Белетра, 1990.
- Милошевић, Никола. *Достојевски као мислилац*. Београд: Белетра, 1990.
- Милошевић, Никола. Радовић, Амфилохије. „Дијалог о Достојевском“, *Савременик*, год. 29, књ. 58, св. 11, Београд, 1983.
- Милошевић, Никола. „О великим романима Достојевског“, *Букџиније*. Приредио: Мило Ломпар. Београд: Задужбина Милош Црњански, Нови Сад: Орфеус, 2009.
- Милошевић, Никола. „Забелешке из подземља и Браћа Карамазови у светлости религијско- филозофских тумачења“, *Букџиније*. Приредио: Мило Ломпар. Београд: Задужбина Милош Црњански, Нови Сад: Орфеус, 2009.
- Поповић, Јустин. *Сабрана дела 6–7*. Београд: Наследници Оца Јустина, Ваљево: Манастир Ђелије, 1990.
- Радовић, Амфилохије. „Поговор“ у *Јустин Појовић, Сабрана дела 6–7*. Београд: Наследници Оца Јустина, Ваљево: Манастир Ђелије, 1990.
- Стојановић, Драган. *Рајски ум Достојевској*. Београд: Досије студио, 2009.

Nikola Milošević and Justin Popović on F.M. Dostoevsky's work

Summary

This paper is focused on the approach that Nikola Milošević and Justin Popović have towards the work of F.M. Dostoevsky. Taking into consideration that both authors viewed F.M. Dostoevsky not only as a literary creator but as a thinker, this paper includes the analyses of F.M. Dostoevsky's literary opus, as well as the analysis of his opus as a thinker, interwoven with anthropological, ideological, and social topics. In the course of the analysis of F.M. Dostoevsky's literary work, different methodological approaches of our authors have been noted, as well as different conclusions that are very often contradictory. They oppose one another, since Nikola Milošević sees the religious course in the novels as the agent that impedes the unity of the work and brings about unfavourable consequences regarding the value of artistic expression. Justin Popović, on the other hand, emphasizes the religious course as being the most valuable aspect of Dostoevsky's literary opus. However, besides indisputable differences and contradictions, there are still agreements in these two literary experts' interpretations, and even, at times, the same conclusions. Therefore, apart from the fact that this paper tries to illustrate the differences and the similarities in analysis, it also focuses on outlining the origins of these interpretations and the possibilities they offer from the perspective of two existential extremes. It is apparent that the analyses of these authors straddle the boundary between philosophy and literature, triggered by existential inquiries. The analysis of Dostoevsky's body of work as a thinker is also based on different methodological approaches, as well as outcomes, in which there are both discrepancies and similarities. The discrepancies are based on the fact that Nikola Milošević does not consider the transformation most experts have accepted, including Justin Popović, namely the transformation Dostoevsky experienced after Siberia. The point on which these two authors agree is the political socialism analysis to which F.M. Dostoevsky was very dedicated, as well as that the unification of people is possible only when the moral revival takes place, and not as the product of any imposed system. This paper notes that the outcomes and conclusions are also conditioned by the authors' own perspective of the world enabled by the universalism of thought and the complexity of F.M. Dostoevsky's personality, as well as their irreconcilable relationship with this world's unalterable things, with death and with the ephemeral. Different answers through dedicated search of the depths of their being, where they both met the work of F.M. Dostoevsky, led to different interpretations of the same works. However, these interpretations are not mutually exclusive, but rather they are capable of creating a timeless dialogue, significant to the whole of Serbian thought and literature.

Keywords: F.M. Dostoevsky, Justin Popović, Nikola Milošević, anthropology, psychology, ideology, religion, socialism, Russia, Europe

Примљено: 8. 12. 2020.

Прихваћено: 11. 11. 2022.